

DIE SCHATKAMIER

Regionaal Historisch Tijdschrift

Midden-Holland

Jaargang 23 (2009), aflevering 2 (oktober 2009)

DIE SCHATKAMIER

ISSN 0920-9530

Regionaal-historisch tijdschrift voor het werkgebied van het Streekarchief Midden-Holland: Bergambacht, Gouda, Krimpen aan den IJssel, Moordrecht, Nederlek, Nieuwerkerk aan den IJssel, Ouderkerk, Schoonhoven, Vlist, Waddinxveen en Zevenhuizen-Moerkapelle

"De Schatkamer" is een uitgave van de Stichting "Vrienden van Archief en Librije", gevestigd te Gouda.

Een jaargang loopt van 1 januari tot en met 31 december en verschijnt in tenminste drie afleveringen.

Vormgeving: Mieke den Boer-Snoei

- *Stichtingsbestuur: A.M. den Boer (vz), mw E. Bik-Huls (secr., tel. 0182-518804), mw H.A. van Dolder-de Wit, mw J. Hoogendoornen mw M. Visser*
- *Redactie "De Schatkamer": drs J.W.E. Klein (vz), A.M. den Boer, C. Neven en mw drs B. de Wit*

Redactie-adres: De Schatkamer, Stichting "Vrienden van Archief en Librije", p/a Groeneweg 30, 2801 ZC Gouda. Bijdragen, correspondentie en boeken ter bespreking te richten aan bovenstaand adres. Kopij bij voorkeur digitaal aanleveren, in platte tekst.

E-mailadres Streekarchief: middenholland@groenehartarchieven.nl

Internet: www.groenehartarchieven.nl

Abonnementsprijzen: donateurs van de Stichting "Vrienden van Archief en Librije" ontvangen "De Schatkamer" vanwege hun donateurschap. De abonnementsprijs voor niet-donateurs bedraagt €11,50 **inclusief** portokosten per jaargang. Giro-nummer Stichting: 3516300.

Losse nummers €3,- exclusief portokosten, met uitzondering van bijzondere afleveringen, waarvoor een afzonderlijke losse nummer-prijs kan worden vastgesteld. Abonnementen kunnen bij elk nummer ingaan, maar gelden zonder nadere opgaaf altijd voor de gehele lopende jaargang. Annuleringen dienen minstens een maand voor het einde van de jaargang te worden opgegeven.

Auteursrechten voorbehouden. Overnemen van artikelen of gedeelte(n) van artikelen mag alleen geschieden met schriftelijke toestemming van de redactie en de auteur(s). Overname uit de rubriek "Aankondigingen & mededelingen" is, mits met bronvermelding, toegestaan.

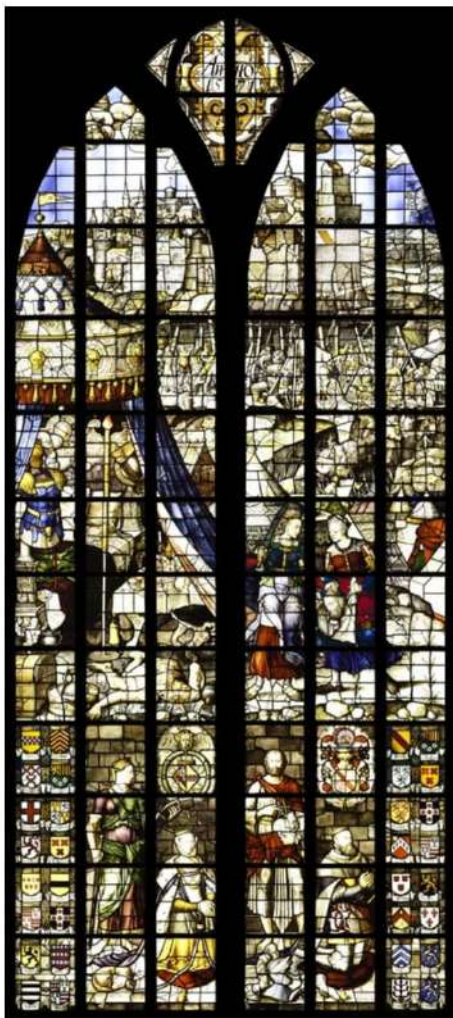
Foto omslag: Detail glas 6 St Jan met Margaretha van der Marck (zie pag. 28)

Pal naast Philips

Margaretha van der Marck als schenkster van Dirck Crabeths Judith en Holofernes in de Goudse Sint Jan

Xander van Eck

Dirck Crabeths laatste schepping, het glas met Judith en Holofernes in de Goudse Sint Jan uit 1571, was tevens het laatste monumentale kunstwerk waarmee de kerk verrijkt werd voordat de geuzen de stad innamen. Zoals het (apocriefe) bijbelboek dat haar naam draagt vertelt, leefde Judith in Bethulië, dat werd belegerd door Holofernes, een generaal die in opdracht van koning Nebukadnezar Israël kwam veroveren. Op een nacht verliet Judith de vesting om de vijandelijke leider te bezoeken en hem in de val te lokken. Ze vroeg en kreeg belet bij Holofernes, die onder de indruk was van haar schoonheid en intellect. Hij nodigde haar aan zijn dis en het lukte haar hem dronken te voeren, zodat hij in slaap viel, waarna ze hem met zijn eigen zwaard onthoofdde. Voordat iemand iets had gemerkt vluchtte ze terug naar de stad en liet Holofernes' hoofd op een staak bovenop de vestingwerken zetten, zoals ook bovenin Crabeths gestapelde compositie te zien is. Het werk ziet er even gewelddadig uit als de tijd waarin het tot stand kwam, het onthoofde lijk van de mannelijke hoofdrolspeler direct op de voorgrond, naast het omgewoelde bed in de tent, waar ook nog een gedekte tafel te zien is, met daarop een omgegooide wijnkaraf. Judith en haar dienstmaagd zijn vlakbij bezig het hoofd in een zak te stoppen.

Glas 6: Judith en Holofernes
© Stichting Fonds Goudse Glazen

*Detail van glas 6: Judith en Holofernes
© Stichting Fonds Goudse Glazen*

*Boven: Judith onthoofdt Holofernes.
Rechts: Judith en haar dienstmaagd stoppen
het hoofd van Holofernes in een zak.
(Maerten van Heemskerck, 1564)*

Eenheid van tijd en plaats waren niet de eerste zorg van de kunstenaar - het hele verhaal moest verteld. We zien op de achtergrond Judith samen met de dienstmaagd op de terugweg naar Bethulië, we zien het Assyrische leger vluchten na de ontdekking van de dood van zijn leider, en ook de scène met de bevrijding van Achior, de Assyriër die had gewaagd te proberen Holofernes ervan te weerhouden de Joden aan te vallen en voor straf aan een boom was vastgebonden. Nadat het leger gevlucht was, werd hij door de Bethuliërs gevonden en als een held binnengehaald.

Al deze scènes behoren tot de traditie van de uitbeelding van het verhaal, zoals onder andere blijkt uit een prentserie van Maerten van Heemskerck uit 1564 die Cra-

beth kennelijk goed heeft gekend. Op het middenplan zijn de bezigheden van de belegerende soldaten uitgebeeld. Ze zijn in de weer met kanonnen, een anachronisme dat bijna een vast onderdeel uitmaakt van de beeldtraditie; ongebruikelijk daarentegen en waarschijnlijk zelfs iets nieuws zijn de genre-achtige tafereelen met brood bakkende, eten kokende en dobbelende soldaten.

Interpretaties van de voorstelling gingen tot nu toe niet verder dan een paar plichtmatige zinnen waarin werd gerefereerd aan de functies die Judith traditioneel vervult als heldin van het geloof en als Oud-Testamentische voorafbeelding van Maria. Ook de recente catalogus van de glazen van Dirck en Wouter Crabeth uit de *Corpus Vitrearum*-reeks biedt op dit vlak geen nieuws.¹

Detail van glas 6: Judith en Holofernes: brood en koeken bakkende soldaten, etend en dobbelend
© Stichting Fonds Goudse Glazen

¹ Van Eck, Coebergh-Surie en Gasten 2002, p. 123-132

Dit artikel probeert wel een stap verder te zetten, door bijzonderheden uit het leven van de schenkers Jean de Ligne en Margaretha van der Marck en het saillante moment in de geschiedenis van de Republiek (tussen het begin van de Tachtigjarige Oorlog en de geloofsverandering) te koppelen aan de keuze voor dit bijbelverhaal en de wijze waarop het is uitgebeeld.

Schenkers en hun verbeelding

Detail van glas 6: Judith en Holofernes; onderaan de schenkers: Margaretha van der Marck en Jean de Ligne, gravin en graaf van Arenberg; achter hen hun patroonheiligen Catharina van Alexandrië en Johannes de Doper. © Stichting Fonds Goudse Glazen

Het glas is horizontaal in tweeën gedeeld; onder de bijbelscène zijn in een apart vak de portretten van baron Jean de Ligne, baron van Barbançon, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, en zijn vrouw Margaretha van der Marck, gravin van Arenberg, te zien. Zij was de laatstlevende telg van het geslacht Arenberg en bij het huwelijk was met toestemming van Karel V vastgesteld dat het eerst-geboren kind de titel graaf van Arenberg zou blijven voeren, om deze geslachtslijn niet verloren te laten gaan. Behalve hun eigen wapens en Jean de Lignes teken van de Orde van het Gulden Vlies zijn in het schenkersgedeelte ook de zogenaamde kwartierstaten opgenomen, de wapens van de voorouders van beide echtelieden tot in de vierde generatie. Beiden knielen op een prie-Dieu, Margaretha gekroond en gehuld in een hermelijnen mantel, Jean eveneens gekroond en in wapenrusting, met daarover een tabbaard. Ze worden gepresenteerd door hun patroonheiligen Johannes de Doper en Catharina van Alexandrië.

Globaal gezien was het een gangbare manier voor schenkers van gebrandschilderd glas om zichzelf te representeren. Twee dingen vallen echter op: Margaretha van der Marck koos niet, zoals meestal werd gedaan, haar naamheilige Margaretha van Antiochië als schutpatroon, maar de heilige martelares Catharina van Alexandrië; nog opvallender is dat zij ter rechterzijde van haar man knielt ('heraldisch rechts', voor de toeschouwer links). Dat was ongebruikelijk; doorgaans stond of zat de man aan de beste kant.²

Wat de patroonheilige betreft kan onze kennis over de totstandkoming van het glas in combinatie met de levensloop van de schenkers uitkomst bieden. Al in 1562 reisde Wouter Crabeth naar Den Haag om de portretten van Jean de Ligne en Willem van Oranje te maken ten behoeve van te schenken glazen in de Sint Jan,³ maar kennelijk werd de schenking van de eerste om welke reden dan ook geannuleerd, want zes jaar lang gebeurde er niets meer (over Willem van Oranje verderop meer). In 1568 kwam Jean de Ligne om, toen hij in opdracht van Alva naar het noorden trok, omdat Adolf van Nassau in de buurt van Heiligerlee zijn troepen aan het verzamelen was. De slag bij Heiligerlee werd gewonnen door de opstandelingen, en zowel De Ligne als Adolf van Nassau kwamen erbij om.⁴

Het lijkt erop dat de dood van haar man voor Margaretha van der Marck reden was om zijn oude belofte alsnog te vervullen en het glas tot zijn memorie te stichten. De afwijkende keuze voor St. Catharina als patroonheilige moet samenhangen met de memorie van haar echtgenoot. Jean de Ligne was namelijk heer van Zevenbergen en Margaretha had na zijn dood alles in het werk gesteld om zijn lijk, dat aanvankelijk in de kerk van Heiligerlee ter aarde was besteld, naar de Zevenbergse te laten overbrengen, waar ze een fraaie stenen tombe voor hem liet vervaardigen. De patroonheilige van deze kerk was St. Catharina.⁵

Maar een en ander verklaart nog niet waarom Margaretha er voor koos om zichzelf de meest prominente plaats te geven - het erbetoon aan haar man had kennelijk een plaats in een hoger plan. Het oprichten van gedenktekenen heeft meestal maar gedeeltelijk te maken met het verleden; de oprichter wil er doorgaans iets mee in het heden. Maar voordat we aan de oplossing van dit probleem toekomen, moeten we iets meer weten over de lokale context en de motieven van schenkers in het algemeen.

Nadat de Sint Janskerk, Gouda's monumentale parochiekerk, in 1552 volledig was uitgebrand, was men al snel begonnen met het volledige herstel van het gebouw, waarbij de campagne tot herbeglazing prioriteit had. De uitvoering van het project werd toevertrouwd aan Dirck Crabeth, Hollands meest vooraanstaande glasschilder in zijn tijd en bovendien een ingezetene van Gouda. De taak was te omvangrijk voor een atelier - in de loop der jaren werden ook zijn broer Wouter Crabeth en ateliers buiten Gouda ingeschakeld. In het koor werd in 1555 het eerste glas alweer geplaatst, een schenking van de bisschop van Utrecht, Joris van Egmond. Dit was glas 15: de Doop in de Jordaan (zie volgende pagina).

² Van Bueren 1999, passim

³ Van Eck, Coebergh-Surie en Gasten 2002, p. 132

⁴ Maes-De Smet 2006, p. 39

⁵ Van Eck 2002, p. 124

*Glas 15: De Doop in de Jordaan (1555)
© Stichting Fonds Goudse Glazen*

De rest van de koorglazen zou ook voornamelijk door hoge geestelijken worden gefinancierd. Ten behoeve van de decoratie van de rest van de kerk werden koninklijke en adellijke schenkers aangezocht. In totaal zouden er tot aan de alteratie in 1572 23 monumentale glazen worden gerealiseerd.⁶

Laat-middeleeuwse schenkers van kerkelijke kunst deden dat om een scala van redenen, onder te verdelen in vier categorieën: religieus, sociaal, economisch en politiek.⁷ In religieus opzicht deden ze een goed werk door bij te dragen aan de verfraaiing van het Godshuis, hielpen ze bij de educatie van gelovigen en verzekerden ze zich van de gebeden van de kerkgangers, ook en vooral na hun dood. Gebeden werden tenslotte geacht de tijd die de ziel van de gestorvene in het vagevuur moest doorbrengen te kunnen verkorten. In sociaal opzicht versterkten schenkers hun band met de institutie waaraan zij gaven, en bevestigden zij hun maatschappelijke status, niet alleen ten opzichte van het volk dat de kerk bezocht, maar ook ten opzichte van hun gelijken - ze lieten zien wie ze waren en tot welke groep ze zichzelf rekenden. Economisch gezien kon de schenking van een monumentaal kunstwerk een tegenprestatie zijn voor belangrijke bronnen van inkomsten in de omgeving - zoals gezegd hadden alle schenkers belangrijke bezittingen in of in de buurt van Gouda. Aan dat laatste zat ook een politieke kant - het ging niet alleen om het bestendigen van een relatie, maar ook om het legitimeren van een machtspositie.

⁶ Van Eck, Coebergh-Surie en gasten 2002, p. 17

⁷ Van Bueren 2005, p. 16-18

Wat dat laatste, politieke aspect betreft waren de Goudse Glazen opvallend welsprekend, wellicht juist omdat de zekerheden over wie nu eigenlijk de baas was, juist in de periode dat dit adembenemde ensemble tot stand kwam, behoorlijk op losse schroeven was komen te staan.

De politiek kreeg voor het eerst ruim baan in het Koningsglas, dat vanwege zijn voorbeeldfunctie voor latere schenkingen hier tamelijk uitgebreid aan bod zal komen. Voor de verwachte schenking van de koning was aan de noordzijde van het transept een raam van twintig meter hoogte vrijgehouden, dat tot stand kwam in de jaren 1557-1559 en waarnaast twaalf jaar later het glas met Judith en Holofernes zou worden geplaatst. Waar de zelfrepresentatie van de geestelijke schenkers der koorglazen zich beperkte tot de schenkersrand, is het uit drie vakken bestaande Koningsglas in zijn geheel te beschouwen als een essay over de vroomheid van Philips II en zijn goede bewind. Niet alleen de schenkersrand onderin het glas, ook de twee religieuze scènes daarboven zijn toegesneden op zijn persoon.

Identificatiemodellen in het Koningsglas

Het onderste vak wordt grotendeels in beslag genomen door een uitvoerige inscriptie, die vermeldt dat de doorluchtige Philips II, zoon van de onoverwinnelijke en goedertieren keizer Karel V, dit glas in 1557 schonk ter verfraaiing van dit gebouw. Er staat verder dat Philips Koning van Spanje, Engeland, Frankrijk en de beide Sicilië's was, aartshertog van Oostenrijk, hertog van Bourgondië, Brabant, Gelderland enz., graaf van Vlaanderen, Henegouwen, Holland en Zeeland en daarbij van nog vele andere gebieden. En dat hij een goedertieren en religieus vorst was, een Vader des Vaderlands. Ten slotte wordt de wens uitgesproken dat zijn troon, die over de gehele wereld schijnt als de zon, voor altijd mag blijven bestaan (zie volgende pagina voor detail).

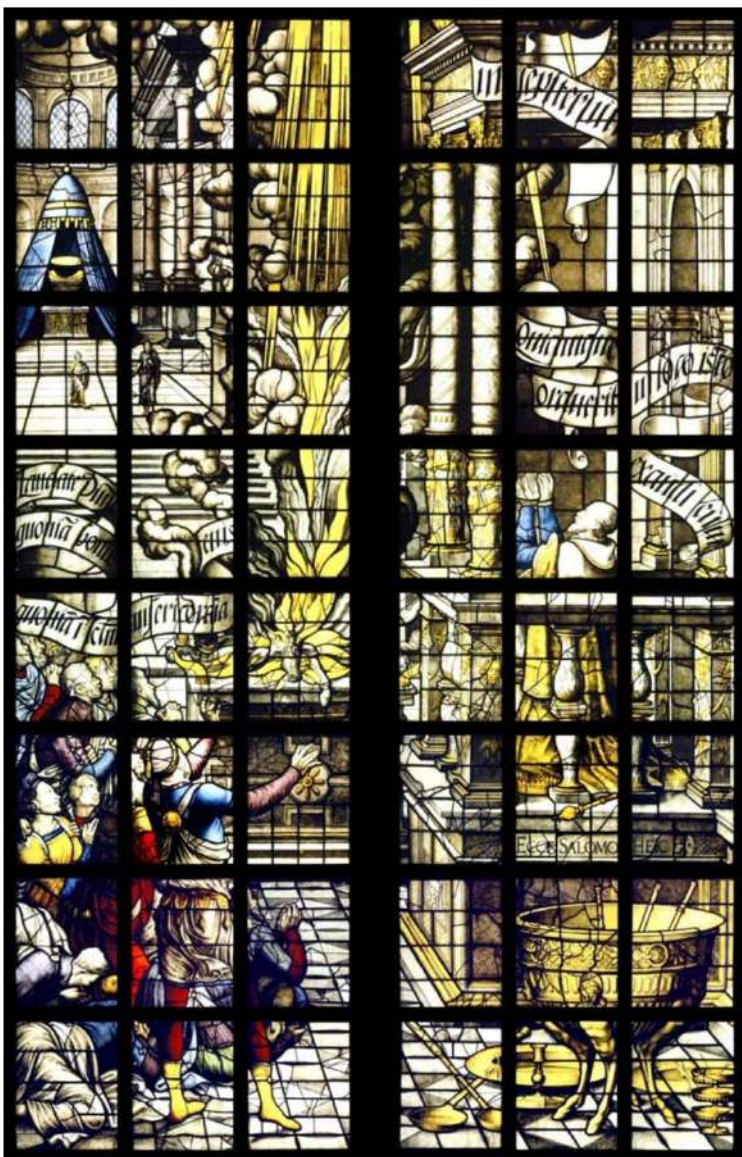
*Glas 7: Koningsglas, geschonken door Philips II (1557)
© Stichting Fonds Goudse Glazen*

De massaal ogende, zwaar geornamenteerde lijst waarin de (evenals alle andere opschriften in het Latijn gestelde) inscriptie gevat is, wordt rechtop gehouden door twee vrouwspersonen. De linker symboliseert de rechtvaardigheid en draagt een tekstrol met de woorden "Mijn bewind is rechtvaardig", de rechter symboliseert de Matigheid en heeft de woorden "Ik matig de tijden" meegekregen.

*Glas 7: Koningsglas, detail (beschrijving: zie tekst hierboven)
© Stichting Fonds Goudse Glazen*

Wie dit allemaal gelezen en begrepen had, wist in grote lijnen wie Philips II was en hoe hij wilde dat men hem zag. Opvallend is de expliciete vermelding van de naam van zijn vader. Nu was een verwijzing naar gewaardeerde voorvaderen, ook al was het alleen maar via familiewapens, een vaak gebruikt argument bij de legitimatie van machtsposities, maar in dit glas wordt de verhouding tussen vader en zoon op een in de glasschilderkunst niet eerder vertoonde manier uitgebuit. In het bovenvak zien we Salomo, die aan God offert tijdens de inwijding van de Tempel. God accepteert het offer en spreekt tot Salomo, terwijl terzijde het volk de Heer looft en in aanbidding knielt. Salomo figureerde al geruime tijd in de propagandacampagne die voor Philips gevoerd werd (zie foto hiernaast).

*Glas 7: Koningsglas, detail: inwijding van de tempel
© Stichting Fonds Goudse Glazen*

In 1549 stuurde Karel V Philips langs vele belangrijke steden van het Habsburgse rijk om hem als troonopvolger voor te stellen. Tijdens deze blijde intochten, die geëerd gingen met groots ceremonieel, toneelstukken, triomfbogen en decors, werd de boodschap dat Philips een goede vorst zou zijn en een minstens even goede heerser als zijn vader Karel V, en dat Gods zegen op de opvolging rustte. Er werd daarbij telkens verwezen naar roemruchte voorgangers die de naam Philips hadden gedragen, zoals de apostel Philippus, de diaken Philippus die de Kamerling had bekeerd en gedoopt, en de Bourgondische vorsten Philips de Stoute en Philips de Schone. Maar de meest gebruikte vergelijking was die met de wijze bijbelse vorst. In Leuven, Brussel en Antwerpen was een beeldengroep te zien van koning Salomo die werd gekroond door zijn vader David. Daarnaast stond een gelijksoortig beeldenpaar van Karel V die zijn zoon kroonde. Een opschrift verhelderde het gehele ensemble: "Zoals David, de ware profeet, tijdens zijn leven Salomo kroonde, zo ook kroont de keizer zijn zoon."

De schenking van het Koningsglas (gedateerd 1557) volgde vrij snel na de troonsafstand van Karel V in 1555, een ceremonie die plaatsvond in de Gentse St. Baafskathedraal. Deze troonsafstand was niet onomstreden - het verwachtingspatroon was dat een vorst tot het einde van zijn leven zou regeren. In de geschiedenis van het Bourgondische rijk was er geen precedent voor aan te wijzen. Om door zijn nieuwe onderdanen geaccepteerd te worden moest Philips door hen gezien worden als rechtmatig opvolger van zijn vader, wiens nog steeds grote populariteit zo goed mogelijk moest worden uitgebuit, en het voorbeeld van David en Salomo was daarvoor een bruikbaar vehikel.⁸

De woorden die God bij het hier afgebeelde offer tot Salomo richt, gesteld in het latijn van de vulgaat, zijn in extenso op het glas te lezen op duizelingwekkend lange tekstrollen. In vertaling luiden ze als volgt: 'Ik heb uw gebed gehoord' (1 Koningen 9: 3), en: 'Indien gij voor Mijn aangezicht wandelt zoals uw vader David gewandeld heeft, zal Ik uw koningstroon voor altijd bevestigen.' (1 Koningen 9: 4-5). Er is ook een groep onderdanen in de tempel aanwezig die de Heer uitbundig prijzen en danken. De door God gewilde opvolging van vader op zoon en de passage over de eeuwigdurende troon vormen een bijbelse voorafschaduw van de heerschappij van Philips, zoals die in soortgelijke bewoordingen in de inscriptie onderin het glas wordt bezongen.

Terwijl de opschriften zich vooral richten op de verhouding tussen vader David en zoon Salomo, verwijst de voorstelling tegelijkertijd naar Salomo als tempelbouwer. Het was bij Philips' troonopvolging al duidelijk dat het grootste probleem dat hij in de Nederlanden op zijn bordje zou krijgen, de religieuze onlust en onenigheid was. Het was van het hoogste belang dat zijn onderdanen op hem vertrouwden als de leider die op dat gebied een oplossing zou kunnen brengen. Ook op dit gebied bood de parallel met de bijbelse vorsten weer een fraaie mogelijkheid. Was immers David niet, evenals Karel V, de oorlogszuchtige koning die zijn rijk in verdeeldheid achterliet, terwijl Salomo de eenheid op godsdienstig gebied herstelde?

⁸ Van Eck, Coebergh-Surie en gasten 2002, pp. 79-85; zie ook De Groot 2005, pp. 169-180

Het herstellen van de vrede, en in het bijzonder de godsdienstvrede, was precies wat Philips II zich had voorgenoemen. En als hersteller van de eenheid werd hij door de trouwe katholieken in Noord-Europa ook verwelkomd. Toen hij in 1554 in Engeland was voor zijn huwelijk met Mary Tudor, sprak de pauselijk legaat Reginald Pole het parlement in Whitehall toe, waarbij hij zijn gehoor voorhield dat het David niet gegeven was de tempel de voltooiën; die taak was aan zijn zoon toegefallen. Zo zou nu ook Philips de tempel voltooiën, niet met kostbare materialen zoals Salomo had gedaan, maar met de geredde zielen die eerst verloren waren door slechte voorbeelden en doctrines.⁹

Terwijl de Koning in het onderste vak wordt gerepresenteerd met woorden, insignia en allegorische figuren en hij in het bovenste vak wordt verheerlijkt als een Tweede Salomo, is hij in het centrale vak ten voeten afgebeeld, als getuige bij het Laatste Avondmaal, knielend naast zijn vrouw Mary Stuart, gepresenteerd door de discipel Philippus. Beiden zijn in vol koninklijk ornaat. Afgebeeld is niet de gebruikelijke episode waarin Christus het brood zegent, maar een moment dat daaraan voorafgaat, als Philippus Hem vraagt: 'Heer, toon ons de Vader en het is ons genoeg'. Christus wijst zijn leerling terecht: 'Philippus, wie Mij ziet, ziet ook de Vader.' (Joh. 14: 8-9)

*Glas 7: Koningsglas, detail: Laatste Avondmaal
© Stichting Fonds Goudse Glazen*

⁹ de Groot 2005, p. 171.

Dat hier een belangrijke discussie gaande is wordt benadrukt door de prominente tekstrollen, het spreekgebaar van Christus en de participatie van de andere discipelen, van wie sommigen met elkaar in gesprek zijn en anderen met de wijsvinger van de rechterhand argumenten aftellen op de vingers van de linkerhand.¹⁰ Behalve Christus is niets nodig, zo blijkt uit het gesprek tussen Philips en de Verlosser. Hem zien en hem aanbidden is genoeg, en dat is precies wat de Koning en zijn gemalin doen.

De manier waarop beide hoofdvoorstellingen inhoudelijk met elkaar in verband worden gebracht, is een wonder van vindingrijkheid. Net zoals de persoon van Philips II tweemaal met bijbelse rolmodellen wordt geassocieerd - Salomo en Philippus - wordt ook de religieuze boodschap er voor de zekerheid via twee routes ingehamerd. Niet alleen de dialoog betreffende de *Vraag van Philippus* benadrukt dat Christus de ware Verlosser is, de vergelijking tussen Salomo en Christus doet dat ook. Op het bordes waar Salomo knielt staat in forse kapitalen de tekst: 'Ecce Salomo hic' (Zie, Salomo is hier), en in Christus' aureool staan de woorden 'Ecce plus quam Salomon hic' (Zie, meer dan Salomo is hier). Deze zinsnede komt uit het evangelie van Mattheüs (12: 38-45), waarin Christus de farizeeërs te woord staat die eraan wagen te twijfelen of Christus wel de beloofde Verlosser is. Zij vragen (evenals Philippus!) om een teken. Christus vaart tegen hen uit, zeggende dat de mannen van Ninevé zich al bekeerden na de prediking van Jona, en: 'Zie, meer dan Jona is hier'; dat de koningin van Sheba van de uiteinden der aarde kwam om de wijsheid van Salomo te horen en: 'Zie, meer dan Salomo is hier'.

De variëteit aan identificatiemogelijkheden in het Koningsglas overtreft alle andere ons bekende glasschenkingen van het Habsburgse huis in creativiteit en subtiliteit. Meestal bestond de iconografie van dergelijke glazen uit een portret van de vorst (al of niet met gemalin) die tegen een architecturale achtergrond knielt voor een of meer heiligen of een altaar. Zo zien we bijvoorbeeld Karel V knielen voor een verschijning van de Heilige Maagd (Sint Jacobskerk in Den Haag, 1547) en Philips II en Mary Tudor gepresenteerd door de apostel Philippus en Maria, de ogen gericht op Petrus en Paulus (Onze Lieve Vrouwe kathedraal Antwerpen, 1556).

Een keerpunt, en een belangrijk precedent voor de Goudse situatie, waren de (inmiddels allang verdwenen) glazen voor de Gentse Sint Bavokerk uit 1556, geschenken ter gelegenheid van Karels troonsafstand. Karel V zelf schonk het glas in het noordtransept, Philips II dat in het zuidtransept en Maria van Hongarije dat boven de west-ingang. De voorstelling van dat laatste glas is onbekend, maar we weten dat Karel V knielend was afgebeeld naast zijn vrouw Isabella van Portugal, terwijl boven hen de Doop in de Jordaan te zien was - een belangrijk moment in de heilsgeschiedenis, extra toepasselijk omdat Karel V in deze kerk was gedoopt. Ertegenover, boven de portretten van Philips II en Mary Tudor, wederom gepresenteerd door de apostel Philippus en Maria, was de *Doop van de kamerling* door de dekaan Philippus te zien.¹¹

¹⁰ De Groot 2005, p.147

¹¹ De Groot 2005, p. 131-144

Een opschrift op Karels glas vermeldde dat hij het schonk toen hij zijn troon overdroeg aan zijn zoon; onderin Philips' glas stond geschreven dat hij het voorbeeld van zijn vader volgde. Dat deed hij hier letterlijk met de schenking van het glas, maar de formule hield uiteraard ook een belofte in voor zijn gedrag in de toekomst. De nadruk op de vroomheid van de keizer en zijn zoon door hun associatie met bijbelse voorstellingen, het aanhaken bij bijbelse naamgenoten en rolmodellen en de tekstuele toelichtingen op Philips' verhouding tot zijn vader zien we uitgebreider in het Goudse glas, waarin bovendien een naadloze overgang wordt gesmeed naar de theologisch/educatieve boodschap betreffende het primaat van Christus, door een origineel gebruik van inhoudelijk samenhangende bijbelpassages.

Adellijke schenkers in navolging van de koning

De persoonsgebonden iconografie die het Koningsglas kenmerkte vond navolging bij volgende schenkers - laten we niet vergeten dat het 'laten zien tot welke groep men behoort' een belangrijk sociaal aspect was van dergelijke donaties. Door een glas te schenken in dezelfde kerk, liefst in de buurt van dat van de koning zelf, toonde men dat men hem na stond en tot zijn 'inner circle' behoorde. Het navolgen van de visuele retoriek zoals vertoond in het Koningsglas, gebeurde op twee manieren: hetzij door zich in persoon te laten afbeelden als deelnemer aan een bijbelse scène, zoals Philips deed in het Laatste Avondmaal, hetzij door een bijbelverhaal te kiezen dat zich leende voor parallellen met hun persoonlijke situatie of idealen, zoals Philips dat deed met Salomo.

De eerste adellijke schenker die in Philips' voetsporen zou treden was graaf Philips de Ligne. Hij koos voor de eerste optie door zichzelf te laten afbeelden als participant aan een scène uit de handelingen van de diaken Philippus, die ook de hoofdpersoon was van het enkele jaren tevoren door Philips II aan de Gentse St. Bavo geschonken glas. Maar de *Doop van de Kamerling*, in Gent de hoofdvoorstelling, is in het Goudse glas een achtergrondscène, terwijl op de voorgrond de *Prediking van Philippus in Samaria* is afgebeeld, die meer van toepassing was op De Lignes eigen situatie. De graaf knielt, in vol ornaat, tussen de toehoorders van de preek, juist op het moment dat "(...) veel mensen werden bevrijd van onreine geesten, die hen onder luid geschreeuw verlieten, en tal van verlamden en kreupelen werden genezen" (Handelingen 8: 7). De Ligne was iemand die zelf dringend behoefte had aan genezing - hij was zwaargewond geraakt tijdens de slag bij Grevelingen, waar hij gevochten had aan de zijde van Philips II. Een pijl had hem in de nek getroffen, een verwonding die hem levenslang invalide zou maken en hem zou dwingen tot een contemplatief bestaan.¹²

Glas 24: De prediking van Philippus te Samaria
© Stichting Fonds Goudse Glazen

¹² Van Eck, Coebergh-Surie en Gasten 2002, pp. 86-89

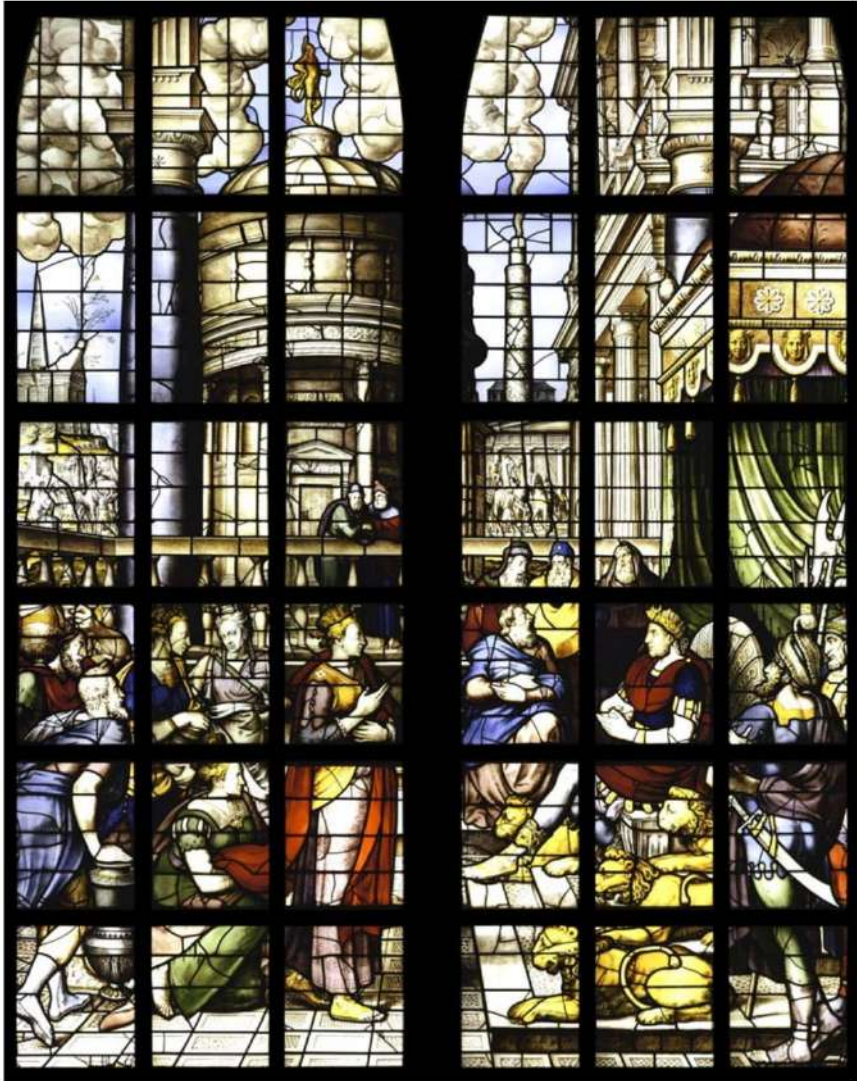

*Glas 24: De prediking van Philippus te Samaria, detail (zie beschrijving op pag. 13)
© Stichting Fonds Goudse Glazen*

Elburga van den Boetzelaar, abdis van Rijnsburg, in 1559-1561 schenkster van het volgende glas, koos voor de tweede optie: een bijbelcène die haar de mogelijkheid gaf zich met de hoofdpersoon te identificeren, zoals Philips dat met Salomo had gedaan. Sterker nog, ze koos ook een episode uit het leven van de bijbelse koning, namelijk die waarin hij bezoek kreeg van de koningin van Sheba, die bewonderend luisterde naar zijn wijze woorden en hem met kostbare geschenken vereerde. Het is duidelijk dat Salomo hier wederom met Philips moet worden geïdentificeerd, waardoor de abdis automatisch de rol toevalt van de koningin uit het verre land.¹³ Een mooiere manier om haar verbondenheid met de koning te tonen was er voor de abdis niet. Op het eerste gezicht zou men misschien denken dat haar glas zich in het koor zou moeten bevinden tussen die van de geestelijken, maar als vrouw kon ze, al zat ze in een klooster, uiteraard geen geestelijke zijn; bovendien was Rijnsburg speciaal in het leven geroepen voor adellijke dames die op een of andere manier buiten de huwelijksboot waren gevallen, en die zichzelf doorgaans amper als nonnen definieerden.¹⁴ De plaats van het glas in de buurt van die van andere adellijke schenkers en de identificatie met een koningin passen hier goed bij.

¹³ Van Eck, Coebergh-Surie en Gasten 2002, pp. 89-93

¹⁴ Van Nierop 1990, pp. 112-113

*Glas 5: Koning Salomo en de koningin van Sheba (detail)
(zie beschrijving op pag. 14)
© Stichting Fonds Goudse Glazen*

Judith als rolmodel voor Margaretha van der Marck

Het glas van Margaretha van der Marck (zie pag. 1-4) vulde de leemte die er nog was tegenover het glas van Philips de Ligne, tussen het Koningsglas en het glas van Van den Boetzelaer. Inmiddels was er tussen de tijd van hun schenkingen en die van Margaretha wel een jaar of tien verstreken, en er was in die tijd nogal wat gebeurd. De komst van Alva, de beeldenstorm en de oprichting van het Verbond der edelen in 1566 en het uitbreken van de oorlog in 1568. In de tijd dat Philips de Ligne en de abdis van Rijnsburg hun schenkingen deden was het openlijk betuigen van steun aan de koning nog iets dat van iedere edelman verwacht kon worden, of hij nu moeite had met de Habsburgse politiek of niet. Maar rond 1570, toen het grootste deel van de Hollandse geestelijkheid zich bij de Opstand had aangesloten, was het openlijk kiezen voor Philips II een politiek statement van de eerste orde.

Margaretha van der Marck was een van de langzamerhand zeldzaam geworden edelen die die keus van harte maakte en zich opwierp als een steunpilaar van zowel het Habsburgse Huis als van de Katholieke Kerk. We hoeven niet te twijfelen aan de oprechtheid van haar religieuze overtuiging, maar het is duidelijk dat aan haar partijkeuze ook een pragmatische kant zat: haar belangrijkste bezittingen, zoals het zonneleen Arenberg, waaraan zij haar titel, haar status en veel van haar inkomsten ontleende, bevond zich in het Heilige Roomse Rijk waar de Duitse tak van de Habsburgers de scepter voerde in de persoon van keizer Maximiliaan II; uit al haar handelingen blijkt dat zij het vooruit brengen van het huis Arenberg als de belangrijkste missie in haar leven zag. We spraken al over het huwelijkscontract met Jean de Ligne, waarin het behouden van de titel Arenberg de eerste zorg was; ook was Margaretha voortdurend in de weer om de rechten en privileges die zij aan deze titel ontleende, veilig te stellen en te vergroten door smeekschriften aan de keizer.¹⁵

Daarnaast had zij oude banden met koning Philips II, aan wiens Brusselse hof ze in de jaren 50 samen met haar man lang verbleven had, en voor wie ze belangrijke diplomatieke missies had volbracht. Ten slotte was Jean de Ligne zelfs gesneuveld in zijn dienst. Naast oude loyaliteiten was er ook een dynastiek en territoriaal belang: dankzij haar huwelijk en de erfenissen die ze daarna had verworven was Margaretha's bezit in de Nederlanden aanzienlijk gegroeid. Getuige haar vele reizen naar die gebieden en de moeite en risico's die zij er in deze woelige tijd voor nam, was er haar veel aan gelegen die bezittingen te behouden en te doen bloeien.¹⁶ Aangezien kiezen voor de Opstand haar ongetwijfeld het graafschap Arenberg zou kosten, voor haar een ondenkbare stap, kon ze eenvoudig niet anders dan al haar kaarten op een overwinning van Philips II zetten. In deze context worden haar motieven voor de schenking van het glas, juist op dit op het eerste gezicht vreemde moment, duidelijker. Middenin het gebied waar haar bedreigde bezittingen zich bevonden, plaatste zij een kunstwerk waarmee zij duidelijk maakte dat ze niet van plan was weg te gaan en de juridische aanspraken die ze in Holland had niet op te geven. De keuze voor Judith als hoofdpersoon moest, getuige de glazen die haar glas omringden, zonder twijfel worden opgevat als een verwijzing naar haar eigen persoon en haar idealen.

¹⁵ Maes-De Smet 2006, p. 40-41

¹⁶ Maes-De Smet 2006, p. 38, 41

Niet alleen was Judith een heldhaftig verdedigster van het ware geloof, zij was ook nog eens, net als Margaretha, een weduwe. Van alle heldinnen uit het Oude Testament was zij ten slotte de meest onomstredene, omdat zij haar doel bereikte zonder haar kuisheid te schenden.¹⁷

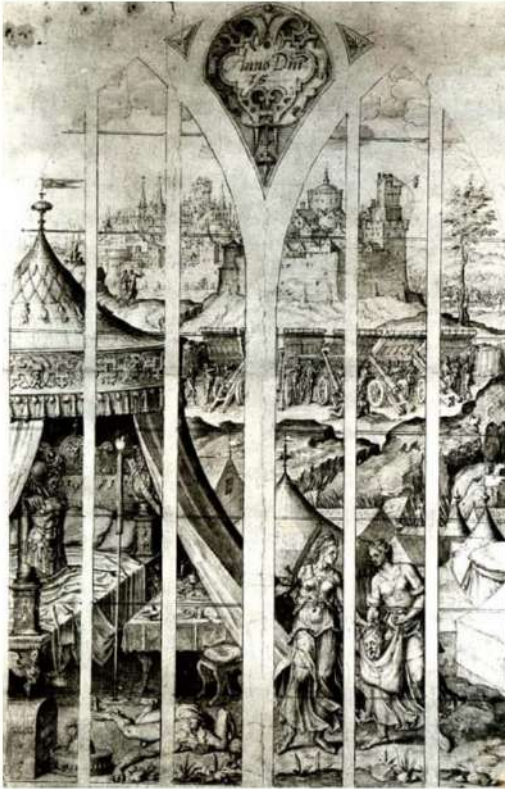
Het belang van het beleg

Dat het beleg van Bethulië in de uitbeelding van dit verhaal zo'n belangrijke rol speelt lijkt goed te passen in de actualiteit van de oorlog, waarin belegeringen aan de orde van de dag waren. Sterker nog, Margaretha van der Marck was zelf het slachtoffer van een belegering geworden na de slag bij Heiligerlee. Lodewijk van Nassau trok met een leger naar Arenberg om de dood van zijn broer Adolf te wreken. De overmacht van zijn leger was te groot voor het kleine burchtgarizoen, dus kwam het tot onderhandelingen. Arenberg werd gebrandschat om 10.000 gulden te betalen, binnen een maand te Keulen te voldoen. Margaretha schreef hierop onmiddellijk naar de keizer om dit ongedaan te maken. Keizer Maximiliaan II bepaalde in een brief van 15 oktober 1568 dat de eis van Nassau onrechtmatig was, en maakte de boete ongedaan. Toen de tegenpartij hier- tegen protesteerde, bevestigde de keizer zijn beslissing in 1571.¹⁸ De listigheid en heldhaftigheid van Margaretha spraken wellicht iets minder tot de verbeelding dan die van haar rolmodel Judith, maar het is aan de andere kant toch ook onvoorstelbaar dat zij niet aan haar 'eigen' belegering en haar rol daarin zou hebben gedacht bij het overzien van het project ten behoeve van de plaatsing van dit twaalf meter hoge gebrandschilderde glasraam. Er zijn helaas, behalve de vermelding uit 1562 betreffende de portrettering van Jan de Ligne, geen geschreven documenten bekend die in verband staan met de totstandkoming van het glas, maar getekende documenten zijn er wel: de Sint Jan bezit het zogenaamde *carton*, de werktekening op ware grootte, door Dirck Crabeth in het atelier bij de vervaardiging gebruikt, en vervolgens door het kerkbestuur bewaard ten behoeve van eventuele restauratiewerkzaamheden; de voorstelling op dit carton komt uit de aard der zaak tot in details overeen met het glas zoals het werd uitgevoerd. Dat leert ons dus weinig bijzonders over de totstandkoming van het glas. Wel bijzonder is dat ook het *vidimus*, de voltooide ontwerp-tekening die aan de opdrachtgever werd getoond ter goedkeuring, bewaard is gebleven.¹⁹ De fraai uitgewerkte, ongeveer veertig centimeter hoge pentekening komt qua compositie in grote lijnen overeen met het eindresultaat, maar er is uiteindelijk een belangrijke wijziging doorgevoerd. De soldaten op het middenplan zijn op het *vidimus* alleen bezig met het opstellen van kanonnen en kazematten, min of meer conform de traditie van deze voorstelling. In het glas zoals dat uiteindelijk tot stand kwam, zijn de activiteiten van de soldaten aanzienlijk uitgebreid - zoals we eerder zagen zijn ze niet alleen bezig met oorlogshandelingen, maar ook met dobbelen, het roosteren van vlees en het bakken van brood. Kennelijk was Margaretha van der Marck niet geheel tevreden met Crabeths voorstel en het is verleidelijk om aan te nemen dat de kritiek die ze had op het *vidimus* werd ingegeven door haar actuele kennis van de gang van zaken bij een belegering (zie de afbeelding op pag. 18).

¹⁷ Bleyerveld 2000, 179-212

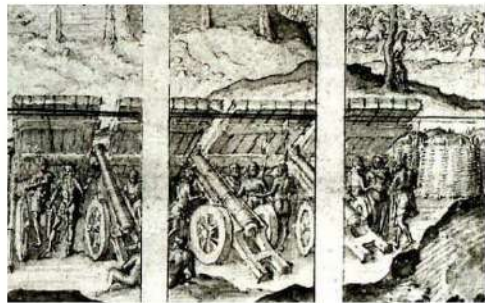
¹⁸ Maes-de Smet 2006, p. 39

¹⁹ Van Eck, Coebergh-Surie en Gasten 2002, p. 123-132

*Vidimus van glas 6: Judith en Holofernes
(zie pag. 17)*

*Detail van vidimus van glas 6:
soldaten bezig met kanonnen
(Het glasdetail met de koeken
enz. bakkende soldaten is het
gedeelte rechts onder.)*

We weten dat de symbolische claim die Margaretha van der Marck middels haar glasschenking op haar Noord-Nederlandse bezittingen legde, achteraf weinig gewicht in de schaal heeft gelegd - in 1572 werden haar eigendommen in de "opstandige gewesten" geconfisqueerd en de huizen in Wedde, Zevenbergen, Heemskerck en Honselersdijck werden verwoest en geplunderd. Dit deed haar ontegenzeggelijk verdriet en was rampzalig voor haar financiële situatie, maar op de lange duur had ze toch op het goede paard gewed. Als beloning voor haar nooit aflatende steun aan het Habsburgse huis verhef Maximiliaan II in 1576 het soevereine graafschap Arenberg tot een prinselijk graafschap van het heilige Roomse Rijk. Haar familie kreeg het recht zitting te nemen in de Rijksdag en zij en haar nakomelingen mochten zich prinsen en prinsessen van het Rijk noemen.²⁰

²⁰ Maes-De Smet 2006, pp. 42-43

Conclusie

Het Judith-glas van Dirck Crabeth is een bijzonder glas, tot stand gekomen op een breekpunt in de geschiedenis van de Nederlanden. In een tijd waarin dat niet meer vanzelf sprak liet Margaretha van der Marck zien dat ze pal stond voor het ware geloof en Philips II. De investering die zij in 1571 deed ten behoeve van het kunstwerk laat zien dat ze het geloof in een voor haar gunstige uitkomst van de geschiedenis nog lang niet verloren had.

Met deze schenking loste zij een oude belofte van haar echtgenoot in. Zijn posthume portret, herinnering aan zijn heldhaftige dood, is de opmaat voor het thema van heldhaftige verdediging van het geloof dat het gehele glas doorstroomt, van de heilige martelares Catharina tot de listige weduwe Judith, wier verhaal de belofte inhoudt dat Margaretha's trouw aan kerk en vorstenhuis net zo onvoorwaardelijk is.

Literatuur

Bleyerveld 2000

Y. Bleyerveld, *Hoe bedriechlijck dat die vrouwen zijn. Vrouwenlisten in de beeldende kunst in de Nederlanden circa 1350-1650*, Den Haag 2000

Van Bueren 1999

T. van Bueren, *Leven na de dood. Gedenken in de Late Middeleeuwen*, Turnhout 1999

Van Bueren 2005

T. van Bueren (ed.), *Care for the Here and the Hereafter: Memoria, Art and Ritual in the Middle Ages*, Turnhout 2005

Van Eck, Coebergh-Surie en Gasten 2002

X. van Eck, C. Coebergh-Surie en A. Gasten, *The stained-glass windows in the Sint-Janskerk at Gouda. The works of Dirck and Wouter Crabeth*. Corpus Vitrearum The Netherlands, vol. II, Den Haag 2002

De Groot 2005

W. de Groot (ed.), *The Seventh Window. The King's Window donated by Philip II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)*, Hilversum 2005

Maes-De Smet 2006

C. Maes-De Smet, "Margaretha van der Marck-Arenberg (1527-1599)", in: P. Neu (ed.), *Arenberger Frauen. Fürstinnen, Herzoginnen, Ratgeberinnen, Mutter*, Düsseldorf 2006

Verwerving van eeuwen heerlijkheidsarchief van Zevenhuizen

Adri den Boer

Inleiding

De stichtingen Oud Zevenhuizen-Moerkapelle en Vrienden van Archief & Librije kochten recent het archief van de ambachtsheerlijkheid Zevenhuizen en schenken dat op 30 oktober 2009 aan het streekarchief Midden-Holland.

Een ambachtsheerlijkheid, kortweg de voorganger van de Hollandse plattelandsgemeente, was privaat eigendom van een ambachtsheer of -vrouwe.¹ De eigenaar had recht op heffingen en ook bestuur en wetgeving behoorden tot de competenties, al werd de uitvoering overgelaten aan een door hem of haar benoemde schout. Waren de eigenaren aanvankelijk edellieden, later werden de ambachtsheerlijkheden gekocht door rijke burgers of steden. Kocht bijvoorbeeld de stad Rotterdam de heerlijkheden Moordrecht en Moerkapelle en de stad Gouda de heerlijkheid Nieuwerkerk, de heerlijkheid Zevenhuizen bleef particulier bezit. In 1707 overwoog de stad Rotterdam wel om het ambacht Zevenhuizen te kopen, maar het was te duur.² Over wie de eigenaren deels wél waren is eerder gepubliceerd door C. Hoek³. Op lokaal niveau gebeurde dit ook door Ooms en hij vermeldde dat de laatste vrouwe M. Roepius-Aub in 1946 te Parijs overleed.⁴

Na de grondwet van 1848 stelden de rechten weinig meer voor (al bleef het collatierecht bij de benoeming van predikanten bijvoorbeeld nog bestaan). Doorgaans werden heerlijkheden door particulieren met hun archieven verkocht, steden als Gouda behielden echter hun archief als ambachtsheer ook na verkoop van de (uitgeklede) heerlijkheden in 1848.⁵ In het laatste geval bleven ze dan o publiek bewaard!

Aandacht in 1982

In 1982 correspondeerde dr J.C. Kort, chartermeester van het Algemeen Rijksarchief, met notaris Jac. Bos om het heerlijkheidsarchief van Zevenhuizen op te sporen. Omdat er sprake was van vroegere schenkingen van de ambachtsheer of -vrouwe aan de zondagsschool wendde Bos zich tot voormalig leidster mevr. Merbis daarvan. *"Zij weet zich daaromtrent nog veel te herinneren. De ambachtsvrouwe was mevr. Roepius (of Roupius?) van Zevenhuizen. Zij woonde in Parijs en gaf tot 1940 elk jaar een gift. Voordien woonde zij óf in Zevenhuizen óf in een nabij gelegen plaats.*

¹ Zie www.herenvanholland.nl.

² W. Paul, Zevenhuizen te koop, in: *Verleden Tijdschrift* (verder: VT) 43, 1995

³ C. Hoek, Repertorium op de lenen van de hofstad Egmond in Delfland, Schieland, Putten en Dsselmonde, in: *Ons Voorgeslacht* 1976, p. 113-116

⁴ J. Ooms, Heeren van Sevenhuysen, deel I, II en II: in VT 40, 42 en 43, 1995

⁵ SAMH, OA Gouda bevat bijv. in inv.nrs. 4095-4171 het archief van burgemeesters als ambachtsheren van Nieuwerkerk en Capelle vanaf 1340.

Zij had een bank in de Hervormde Kerk en mevrouw Merbis herinnert zich haar aanwezigheid. Vanaf 1940 is door mevrouw Merbis niets meer vernomen”, zo schreef Bos op 6 juli 1982 aan dr Kort. Oud-gemeentesecretaris A. Gijsenbergh spoorde aansluitend als archivaris van de Hervormde gemeente enkele gegevens op. Voor 1904, 1909 en 1910 stelde ds J.W. Pieper collectielijsten-met-aanbeveling voor de zondagsschool op. *"Steeds bovenaan de naam van mevrouw H.N. Roepius van Zevenhuizen, ambachtswrouwe, wonende te Parijs, met een voor die tijd mooie gift van f25,-"*, zo schreef Gijsenbergh op 7 augustus 1982 aan dr Kort. Verder memoreerde hij details uit het kerkelijke archief over de ambachtsherenbank en de toestemming bij het beroepen van predikanten, waarvan voor het laatst in 1924 gebruik werd gemaakt. Gijsenbergh gaf aanvullend van mevr. Merbis door, dat zij tot 1940 jaarlijks via een bank f25 voor de zondagsschool kreeg en dat zij als tegenprestatie een verslagje van het kerstfeest met de kinderen leverde aan de zelf kinderloze mevr. Roepius. Gijsenbergh had ook nog eigen herinneringen: *"In de periode, dat ik hier ter secretarie werkzaam was - 1 jan. 1926 - 1 mei 1970 - of kort daarvoor heeft mevrouw Roepius, vergezeld van een gezelschapsdame, die zij als haar nicht betitelde, deze gemeente, althans de burgemeester, de heer Th.H. Klinkhamer, met een bezoek vereerd. (...) De burgemeester vond het bezoek toch gewichtig genoeg, om een tegenbezoek te ar[r]angeren bij haar in Parijs. (...) Het kan zijn in september 1930."* Het archiefbezit zal daarbij uiteraard aan de orde zijn geweest.

Vergeefs speurwerk

In het najaar van 1982 correspondeerde dr Kort met de Nederlandse Ambassade in Parijs en met het departement van Buitenlandse Zaken over de familie Roepius, teneinde het heerlijkheidsarchief op te sporen. Hendrik Nikolaas Roepius (Haarlem 1836-Parijs 1910) bleek in 1880 in Rotterdam te zijn gehuwd met Marie Aub (Ischenhausen [Beieren] 1853 - Parijs 1946) en zij woonden sinds 1898 op 11 bis Rue Marguerite in Parijs, 17de Arr. Naar een Zwitserse nicht of stiefdochter Claire Dietzi werd als potentiële erfgename tevergeefs gezocht en de actie kwam voorlopig ten einde.

Zoals al genoemd in de noten 2 en 4 werd in 1995 over de heerlijkheid gepubliceerd, en auteur Wouter Paul memoreerde ook de contacten van de laatste ambachtswrouwe met de zondagsschool en de vergeefse pogingen van dr Kort om het archief op te sporen. ("Misschien dat ergens in Zwitserland op een zolderkamertje de oude perkamenten en charters van de ambachtsheerlijkheid van Zevenhuizen nog liggen te schimmelen.") Een detail is dat H.N. Roepius van Zevenhuizen volgens Paul ambassadeur was, maar op een genealogische website koopman.⁶ (Maria Roepius van Zevenhuizen-Aub benutte haar volledige naam ook als vertaalster van in 1889 in München uitgegeven werken van Justus van Maurik.⁷) Een inhoudelijk vervolg was in 1998 een publicatie over de inhuldiging van een ambachtsheer in 1784.⁸ Het archief van de heerlijkheid bleef echter zoek.

⁶ www.roepius.nl

⁷ www.dnbl.org

⁸ W. Paul, Inhuldiging, in: VT 54, 1998

Vondst en aankoop

In 1996 trof een particulier uit Hilversum tot zijn eigen verbazing op een brocante (uitdragerij) in Frankrijk enkele stukken uit het archief van de heerlijkheid Zevenhuizen aan. Het is hem na veel speurwerk en reizen in een periode van zes jaar gefaseerd gelukt om vrijwel het gehele archief terug te vinden. De compleetheid kon worden gecheckt aan de hand van een verworven inventaris van 1710 en afschriften uit 1874.⁹ Dr Kort beschreef en inventariseerde het teruggevonden archief en publiceerde eruit.¹⁰ In 2001 werd door de raad van Zevenhuizen-Moerkapelle besloten om het archief aan te kopen. De verwerving uit Frankrijk was toen echter nog niet rond.¹¹

In het voorjaar van 2008 kwam Pim van der Zalm van St. Oud Zevenhuizen-Moerkapelle toevallig in contact met de nieuwe eigenaar. Eind mei werden de stukken vervolgens bezichtigd door bestuursleden van de stichtingen Oud Zevenhuizen-Moerkapelle en Vrienden van Archief & Librije. Op 23 juni 2008 verzochten deze vervolgens aan B&W van Zevenhuizen-Moerkapelle tot aankoop. Bij brief van 7 augustus 2008 besloot dit college 'om principiële redenen' van de aankoop af te zien: men wilde (anders dan in 2001) niet meewerken aan 'het verschijnsel van het tot handelswaar bestempelen van archiefmateriaal'. Zowel in gesprekken met wethouder Helsloot als in een brief aan de fractievoorzitters is door de stichtingen onder meer uitgelegd dat dit archief als onderdeel van de ambachtsheerlijkheid juist altijd handelswaar was en de principiële motieven dus hiervoor niet gelden en dat er sinds 2001 sprake was van discontinuïteit van bestuur. Een publicatie over een onderzoek dat 26 van de 67 responderende Nederlandse archiefdiensten in de afgelopen 10 jaar archiefbescheiden kochten mocht evenmin baten als verwijzingen naar recente aankopen van de gemeenten Capelle aan den IJssel en Papendrecht.¹²

Er was intussen een andere adviserende secretarie-ambtenaar! Onder de gemeentelijke fusie-actie 'Organiseer zelf een (kleinschalige) activiteit' droeg de stichting Oud Zevenhuizen-Moerkapelle het verwerven als initiatief aan en dat werd gehonoreerd met een bijdrage van eenderde deel van de aankoopsom. (De gemeentelijke voorlichtingspagina in het huis-aan-huisblad Hart van Holland en de gemeentelijke website omschrijven het gehonoreerde idee kortweg als '*De aankoop van het "Archief van de heerlijkheid Zevenhuizen (1370 - circa 1875)" - Uniek materiaal dat al ruim 100 jaar zoek was en voor een deel de wortels van de gemeente Zevenhuizen-Moerkapelle bevat.*')

De stichting Vrienden van Archief & Librije betaalde het andere (tweederde) deel. Na verwerving in september schenken de beide stichtingen dit archief op 30 oktober 2009 aan het streekarchief Midden-Holland, in het vertrouwen dat ook de Zevenhuzense overheidsarchieven daarin na de vorming van de gemeente Zuidplas blijven berusten.

⁹ Inv.nrs 69 en 68

¹⁰ J.C. Kort, De lenen van de ambachtsheerlijkheid Zevenhuizen 1570-1725, in: Ons Voorgeslacht 2002, p. 216-219

¹¹ Zie o.a. brief streekarchivaris aan gem. Zevenhuizen-Moerkapelle dd 10 aug. 2001

¹² Marieke de Haan, Op maat naar gewaardeerd verleden, in: Archievenblad juli 2008, p. 24/25

Het archief

De archiefinventaris telt 69 nummers uit de periode 1370-1874 en is onderverdeeld in de hoofdstukken:

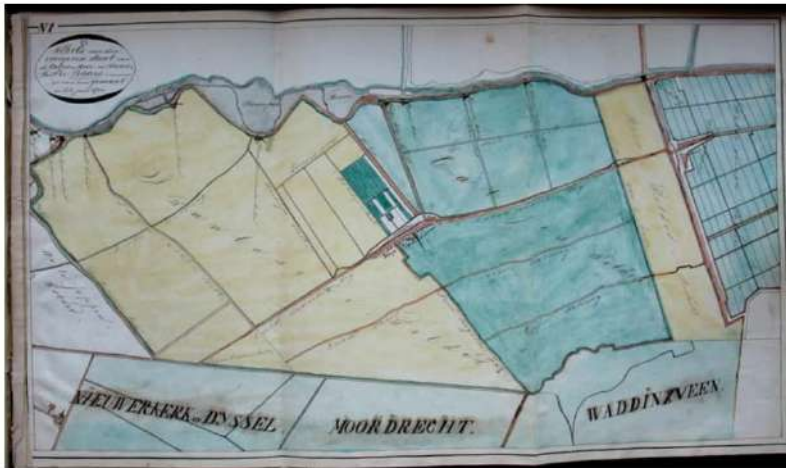
- *Verwerving en belening (hierbij als oudste: afschrift uit 1532 van akte van 1370)*
- *Inhuldiging*
- *Rechten, verbonden aan de heerlijkheid (chirurgijns, tienden, visserijen)*
- *Beheer (personeel, leenzaken)*
- *Financiën*
- *Bestuur (algemeen, functionarissen, waterstaat, vervening, belastingen)*
- *Verzamelde stukken (o.a. testamenten)*
- *Polderstukken afkomstig van ambachtsheer/dijkgraaf Hendrik Cornelder (1853-1879)*
- *Zorg voor het archief*

Als aanhangsel zijn, deels in kopie, toegevoegd de correspondentie uit 1982 van dr Kort en uit 2008 van de stichtingen.

Cartografische deelaspecten

Het oudste cartografische document is een ongedateerd uittreksel betreffende Zevenhuizen van de kaart van Schieland van 1660.¹³

Waterstaatkundig interessant is een katern met een memorie betreffende 'de geschiedenis van het Zevenhuische gemaal' van ene Van der Poort uit 1851 (met overgeschreven stukken van 1634-1850).¹⁴ Dit katern bevat vier handgetekende en -gekleurde uitklapbare schetskaarten van de waterstaatkundige situatie van Zevenhuizen in 1700 (zie foto hieronder), 1750, 1800 en 1850.

¹³ Inv. nr. 55

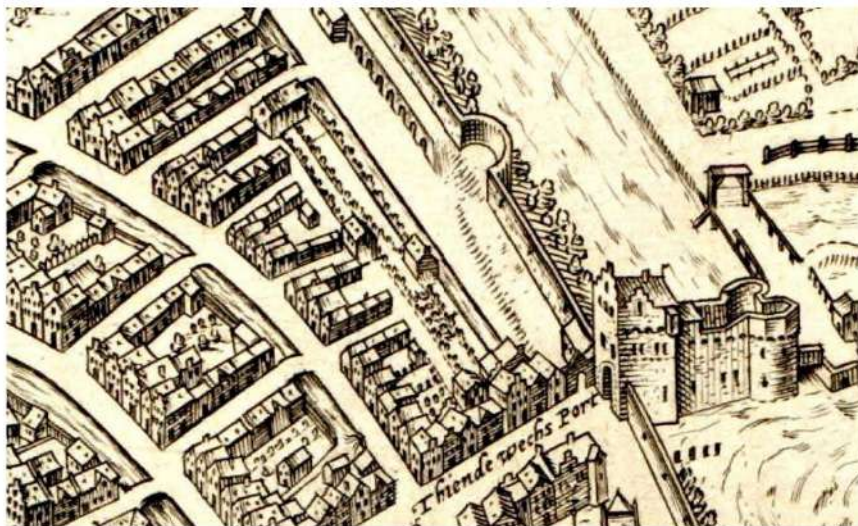
¹⁴ Inv. nr. 59a

Echtgenoot vermoord in de Koekelstokpoort

Jan Lafeber

Op 26 januari 1721 trouwde de weduwnaar Gerrit Abrahamsz van der Want in de Sint Janskerk van Gouda met de weduwe Susanna Jacobs Proefhamer. Het zou geen lang en zeker geen gelukkig huwelijk worden.

In 1721 woonden beiden nog op de Raam, maar zij verhuisden later naar het Koekelstokpoortje¹.

*Fragment van een kaart van Gouda door Jacob van Deventer (1585)
Ten noord-westen van de Tiendeweg liggen de woningen van en achter de Vogelenzang.
(Het Koekelstokpoortje was toen nog niet gebouwd, maar hier is wel goed te zien
op welke wijze ook achter de straat huisjes zijn gebouwd.)*

De huisjes in de steeg waren klein en gehorig en de burens konden regelmatig meegenieten van de vele ruzies tussen de beide echtelieden. Vooral als ze wat drank op hadden waren de scheldpartijen niet van de lucht. Als ergens het spreekwoord "Zij leefden als kat en hond" van toepassing was, dan was het wel op Gerrit en Sannetje.

¹ De elf huisjes in het Koekelstokpoortje zijn in 1630 gebouwd door de meester-metselaar Jan Claesz Verheij, achter zijn woning aan de toenmalige Vogelenzang (de huidige Wilhelminastraat). Zie: Mr. J.E.J. Geselschap in "Tussen Stadsvest en Vogelenzang" in Negentiende verzameling bijdragen, 1982, blz. 117 (ook gepubliceerd in de Goudsche Courant d.d. 2 februari 1977). Met dank aan Coretta Wijbrans, die mij op deze passage attendeerde.

Gerrit zag zijn vrouw nog wel eens eindigen op het schavot, want, zo zei hij regelmatig, "de beul van Haarlem² zal nog eens geld aan je verdienen". Maar Sannetje zei vervolgens: "Dan zal ik wel eerst aan u verdienen en het eerst op uw bek toetellen." Regelmatig dreigden ze elkaar te vermoorden, vooral als ze dronken waren, want beiden lustten wel een 'zopie'.

Langzamerhand leerden de burens wel leven met dit spektakel in hun steeg, niemand verwachtte dat één van beiden wel eens meer zou doen dan schelden en tieren. Maar helaas, de werkelijkheid verliep anders.

Op zondagmiddag 17 maart 1726 zaten Gerrit en Sannetje in hun woning een visje te eten. Ook nu weer onttaardde hun samenzijn in een geweldige ruzie, waarbij ze elkaar over en weer verwijten maakten en Sannetje wederom dreigde haar man te zullen vermoorden. Gerrit verliet de echtelijke woning om elders zijn vertier te zoeken.

Ook Sannetje greep naar de fles en probeerde haar walging weg te drinken. Tegen de avond keerde Gerrit weer terug naar huis. Sannetje hoorde hem al aankomen, omdat hij eerst bij de buurvrouw zijn hemd ging halen, dat daar te drogen lag. Toen hij het huisje binnenkwam vroeg hij meteen om een 'zopie'. "Je hebt al genoeg in je bast", antwoordde Sannetje. Toen Gerrit aandrong zei ze: "Hier, ik zal je zoop geven", en verkocht hem een dreun. Toen Gerrit wankelde en tegen een kastje viel, werkte ze hem tegen de grond, zodat hij met zijn hoofd voorover op de bedstee viel. En toen heeft ze hem, zoals ze later verklaarde, "zo lang geknuffeld totdat hij kapot was". Daarbij heeft ze ook nog een losse beddenplank gebruikt om hem met zijn nek klem te zetten. In haar benevelde brein wist ze op dat moment maar één ding, hij moet en zal kapot. En dood was hij, morsdood.

Ze liet haar man liggen en ging bij de haard zitten en zag dat zijn broek nat geworden was. Na enige tijd ging ze naar hem toe en voelde, dat hij koud was geworden. Op dat moment beseftte ze pas echt wat ze gedaan had en raakte ze in paniek. Ze liep het huisje uit en riep een buurvrouw, Marritje Pieters, te hulp. Daarna raakte alles in een stroomversnelling. Als een lopend vuurtje ging het bericht door het buurtje. Eerst was het: "Gerrit heeft zich verhangen", toen nog niet duidelijk was wat er precies was gebeurd. Jan Hendrikse van Es was de eerste buurman die binnenkwam, later gevolgd door Jan Joppe van Wijngaarden. Jan Hendrikse vroeg om een mes om Gerrit los te snijden, maar merkt alras - na aanwijzing van Sannetje - dat hij niet gewurgd was met een koord, maar klem zat achter de beddenplank. Beide buurmannen hebben Gerrit vervolgens weggetrokken bij de bedstee en op een kussen gelegd, dat Sannetje had aangereikt. Inmiddels waren ook andere burens toegesneld, die allemaal wel eens precies wilden weten wat voor drama zich in het kleine huisje van Gerrit en Sannetje had afgespeeld.

² Gouda had geen eigen beul, maar moest bij het ten uitvoer brengen van vonnissen een beul inhuren. De "beul van Haarlem" werd door meerdere steden in Holland ingehuurd en werd hierdoor een begrip. Hij leeft nog voort als figuur in de poppenkast van Jan Klaassen. Ook de zegswijze "Zo brutaal (of "zo wreed") als de beul van Haarlem" is hiervan afgeleid.

Lijsbeth Aertsen, de vrouw van Jan Joppe, vertelde dat Gerrit vlak voor zijn thuiskomst nog bij hen langs was geweest om een paar zaken te bespreken. Geertje Jacobs den Broes sloot daarop aan door te vertellen, dat Gerrit daarna bij haar was gekomen om zijn hemd op te halen. Daarna ging hij naar huis en zij hoorde Sannetje zeggen: "Zo galghond, ben je daar alweer", waarop Gerrit antwoordde: "Lieve Heer, begin je nu alweer, ik ben net thuis."

Gerritje Lamberts, de weduwe van Cornelis Jansz Boer, had weer iets anders gehoord: bij thuiskomst van Gerrit zou Sannetje hem begroet hebben met de woorden "Ben je daar, jij schelm, bloedhond, moordenaar van mijn ziel. Ik zal je nog vermoorden. Je weet dat ik, als ik dat wil, dat ook kan doen." Nadat Gerrit was vermoord heeft zij Sannetje, toen zij buiten was gekomen, horen zeggen: "Ik ben blij, dat ik van die dronken hond verlost ben."

Engeltje Antonisse de Ridder, weduwe van Claes Cornelisz van 't Hof, was met de andere buurlieden het huis binnen gegaan en zij had gezien hoe Gerrit werd gevonden. Zij verklaarde dat Sannetje zelf had gezegd dat Gerrit niet los gesneden hoefde te worden, omdat er geen sprake was van zelfmoord.

En zo kwam de voorspelling van Gerrit van der Want uit. De beul van Haarlem zou inderdaad geld aan zijn vrouw Sannetje gaan verdienen. Zij werd op 29 maart 1726 door de schepenen van Gouda veroordeeld om op het Goudse schavot met een wurgkoord aan een paal ter dood gebracht te worden. Het vonnis werd op 2 april 1726 voltrokken. Of haar lijk ook op een horde naar buiten de stad gesleept is, om daar met kettingen op een rad gebonden te worden en om daar te blijven liggen tot het lijk verteerd zou zijn, zoals de baljuw Melchior Snels had geëist, blijkt niet uit het vonnis.

Burgemeesters en schepenen van Gouda tijdens een rechtszitting in de 18^e eeuw (SAMH)

Bronnen:

- 1) Informatieboek Baillu, inv. nr. 158 , Oud Rechterlijk Archief Gouda, Streekarchief Midden-Holland
- 2) Crimineel Vonnisboek, inv. nr. 180, Oud Rechterlijk Archief Gouda, Streekarchief Midden-Holland

Mededelingen

Achtste Ignatius Walvisprijs uitgereikt

De Ignatius Walvisprijs, die in principe eens in de twee jaar wordt uitgelooft door de stichting Vrienden van Archief & Librije, is dit jaar gewonnen door de heer dr. A. (Xander) van Eck uit Izmir (Turkije). Zijn inzending over een raam in de St. Janskerk te Gouda was getiteld 'Pal naast Philips'. De jury kon acht inzendingen beoordelen en was unaniem in haar oordeel. De uitreiking van de prijs vond op 7 augustus 2009 plaats door de voorzitter van het streekarchief, de Goudse wethouder drs S. Keulen. De inzending is geplaatst in dit nummer van De Schatkamer (pag. 25 e.v.) De stichting loofde sinds 1991 eerder reeds zeven maal een Walvisprijs uit. De inzenddatum voor de negende Walvisprijs is 31 december 2010.
(Bestuur stichting Vrienden van Archief & Librije)

Nieuwe website Groene Hart Archieven

De Groene Hart Archieven presenteerden op 12 september hun nieuwe website, www.groenehartarchieven.nl. De Groene Hart Archieven zijn een samenwerkingsverband tussen de streekarchieven Rijnlants Midden in Alphen a/d Rijn en Midden-Holland in Gouda. Zij hebben onder meer een gezamenlijke archiefinspectie, website, educatieve projecten en open dagen. Deze website gaf veel informatie, maar was voor beginnende genealogen en historisch geïnteresseerden echter wat moeilijker benaderbaar. Daarom is vorig jaar besloten tot het bouwen van een geheel nieuwe site, met meer ruimte voor een eigen inbreng van het publiek.

Op basis van een gebruikersonderzoek, uitgevoerd door Happy User Studio uit Gouda, is een geheel nieuwe site bedacht en ontworpen. AB-C Media uit Utrecht heeft vervolgens de site gebouwd. Dankzij leden van de klantenraad van het Streekarchief Midden-Holland, die nauw betrokken waren bij het ontwerpproces, kon de site meteen getest worden. Voor trouwe bezoekers van de site zal de nieuwe vormgeving even wennen zijn. Alle zoekbestanden met uitgebreide informatie uit de collecties van de Groene Hart Archieven zijn echter gebleven en direct doorzoekbaar via het zoekvak op elke pagina.

Onder het kopje *Thema's* worden korte artikelen over regionaal-historische onderwerpen gepresenteerd. U kunt hierdoor op uw gemak bladeren, evenals door de artikelen met een actuele invalshoek op het Weblog.

Nieuwe elementen op de site zijn de aparte gedeeltes voor de Historische OntmoetingsPunten in Waddinxveen en Schoonhoven. Deze Historische OntmoetingsPunten zijn een samenwerking tussen de bibliotheek, historische vereniging en het Streekarchief Midden-Holland in de betreffende plaatsen. U kunt hier historische informatie en foto's over deze plaatsen vinden.

Maar ook de andere plaatsen in het werkgebied van de Groene Hart Archieven hebben hun eigen "Mijn Plaats" gekregen. Bent u op zoek naar meer informatie over "Uw" Plaats, dan kunt u hier zoeken in de collecties van de twee streekarchieven. Maar u kunt ook zelf informatie toevoegen of vragen stellen via het Prikbord. In de rubrieken Nieuwsberichten en de Agenda vindt u informatie over regionaal-historische activiteiten.

(SAMH)

'Die passer spant een kleyne mijle. Historische kaarten uit het Groene Hart'

Het thema van Open Monumentendag 2009 was *Op de kaart*. Naar aanleiding van dit thema hebben de Groene Hart Archieven een tentoonstelling samengesteld met de oudste, mooiste en interessantste kaarten uit het Groene Hart; allemaal te zien tot en met 31 december 2009 in de Groene Hart Archieven, locatie Streekarchief Midden-Holland in Gouda.

(SAMH)

Nogmaals inbreker Gerrit Boot (1807)

In het vorige nummer van De Schatkamer verscheen van Theo van Eijk de bijdrage 'Op heterdaad betrap't' over de Goudse inbreker Gerrit Boot. Vermeldenswaard is nog dat over deze zelfde zaak in 2005 een ander artikeltje werd geschreven en gepubliceerd op <http://home.planet.nl/~jlafeber/Boot.html>.

Nieuwerkerkse inspraak SVAL

In de Nieuwerkerkse commissievergadering Welzijn, Cultuur en Onderwijs van 20 mei 2009 sprak Adri den Boer als (o.a.) voorzitter van de stichting Vrienden van Archief & Librije in en pleitte voor een positief advies aan het college over de begroting 2010 van het SAMH (zie commissieverslag op www.nieuwerkerk-ijssel.nl). Het was tevergeefs en in de vergadering van het Algemeen Bestuur van het SAMH van 2 juli 2009 stemde Nieuwerkerk aan den IJssel (en ook Ouderkerk) tegen. De begroting werd dus wel door een verbindende meerderheid aanvaard.

(Bestuur stichting Vrienden van Archief & Librije)

Redactie De Schatkamer

In de vacature in de redactie van De Schatkamer, ontstaan door het overlijden van Kees Neven, benoemde het bestuur Henny van Dolder-de Wit.

(Bestuur stichting Vrienden van Archief & Librije)

Uit de regio

Felicitaties voor Oud Zevenhuizen-Moerkapelle

Zaterdag 12 december viert de stichting Oud Zevenhuizen-Moerkapelle haar 25-jarig jubileum. Vanaf 28 november heeft men een wisselexpositie over de eigen stichting. De open dagdelen op Tweemanspolder 15 in Zevenhuizen zijn op 28 november en 12 december (13.30-16.00 uur).

Opening oorlogsmuseum De Vrijheid

Zaterdag 17 oktober was het nieuwe oorlogsmuseum De Vrijheid aan de Opperduit 14 in Lekkerkerk voor het eerst geopend. Het museum biedt de bezoeker een particuliere verzameling verhalen en materialen uit de Tweede Wereldoorlog. Het zal voortaan elke eerste en derde donderdag van de maand geopend zijn en op andere dagen op verzoek.

Restauratie steenovens Klein-Hitland

Op 5 november hoopt minister Ronald Plasterk (OCW) het startsein te geven voor de nieuwe restauratie van de steenovens Klein-Hitland in Nieuwerkerk aan den IJssel. (Van Oven 1 vond rond 1992 een casco-restauratie plaats.)

Zie ook: A.M. den Boer, *Klein-Hitland, een plaats voor 'Goudschen IJsselsteen'*, in: De Schatkamer jrg 7 (1993), p. 1-36. SAMH bevat het archief van deze steenfabriek (ac 172) en van de stichting Behoud Steenovens Hitland (ac 587).

*Hans van Helden, steenovens Klein-Hitland, ca 1975
(coll. gemeente Nieuwerkerk a/d IJssel)*

Nieuwerkerks afscheidboek over bestuurlijke historie

Van oud-raadslid Adri den Boer en burgemeester André Bonthuis (beiden ook vroeger AB-lid van het streekarchief) verschijnt op 6 november n.a.v. de gemeentefusie een boek 'Lokvogels en windvanen' over Nieuwerkerkse burgers en lokale bestuurders van na 1850. De verschijning was reeds aangekondigd in de lokale Cultuurkrant van juni inclusief de pas in november geldige zin: "Geïnteresseerde Nieuwerkerkers kunnen het boekje uiteraard afhalen in het raadhuis."

In dit boek komen ook foto's uit het Streekarchief voor, alsmede de volgende tekstpassage: "In 1988 ook trad Nieuwerkerk toe tot de streekarchiefdienst Hollands Midden, werden archiefmateriaal en de gemeentelijke fotocollectie verhuisd naar Gouda, kon de burger er voor het eerst in een studiezaal naar vragen en werden de spullen nog ontsloten ook! De oudste stukken van vóór 1600 konden beheerders nu wèl lezen. (CDA-raadslid Sijko Veninga had in 1984 al om deponeren in Gouda gevraagd, nadat buurgemeente Moordrecht dat al in 1980 had gedaan.)"

Webstektip

www.gorinchem.courant.nu is een website met gedigitaliseerde oude kranten met onverwacht veel nieuws en advertenties uit ook het domein van het SAMH en dus De Schatkamer.

Capelse notariële akten

Op het Gemeentearchief Rotterdam zijn akten van notarissen uit Rotterdam en omstreken. Zeker Zevenhuizenaren en Nieuwerkerkers gingen vaak in Capelle naar de notaris en hebben dus nu baat bij de samenvattingen die daar in een rap tempo door vrijwilligers worden gemaakt voor de website gemeentearchief.rotterdam.nl.

In Memoriam Kees Neven (1947-2009)

Op 15 juni 2009 is na een kort ziekbed in vrede ontslapen in zijn woonplaats Waddinxveen Kees Neven op de leeftijd van 62 jaar. Na een Dienst van Woord en Gebed in zijn Brugkerk werd hij op 19 juni begraven op de Thijmhof.

'Omme 't woort Gods: kerkhistorie van Waddinxveen van 1233-1657' verscheen van hem in 1978 en tekende zijn zorgvuldige en objectieve, maar betrokken manier van schrijven. Nadien volgden uitgaven als 'Toen Waddinxveen nog een dorp was' en tal van tijdschriftartikelen, veelal, maar niet alleen over de kerkgeschiedenis, en in 1990 en 1998 ook in De Schatkamer. Sinds de start in 1986 was Kees Neven redactielid van De Schatkamer. Sinds de start van Het Dorp Waddinxveen van het lokale genootschap (1993) publiceerde hij vooral daarin. Sinds 2003 was hij er ook redacteur van. (Het septemnummer 2009 van dat tijdschrift werd geheel aan zijn werk gewijd.) Nieuwe publicaties over Waddinxveen stonden nog op stapel en Neven hield de jaarlijkse Open Monumentendag overeind, aldus Bert Woudenberg in een In Memoriam in AD Groene Hart. Neven was ook archivaris van de Hervormde Gemeente Waddinxveen.

Het stichtingsbestuur en de redactie van De Schatkamer gedenken hem in dankbaarheid. Mogen zijn vrouw Reiny Neven-Oskam en de kinderen de steun en troost vinden om dit verdriet verder te verwerken.

Adri den Boer

INHOUD

Pal naast Philips <i>Margaretha van der Marck als schenkster van Dirck Crabeths Judith en Holofernes in de Goudse Sint Jan</i>	25
<i>Xander van Eck</i>	
Verwerving van eeuwen heerlijkheidsarchief van Zevenhuizen	44
<i>Adri den Boer</i>	
Echtgenoot vermoord in de Koekelstokpoort	48
<i>Jan Lafeber</i>	
Mededelingen	51
Uit de regio	53
In Memoriam Kees Neven (1947-2009)	55

De naam "De Schatkamer" is ontleend aan de titel van een handschrift van ca 1800, dat berust op het Streekarchief Midden-Holland in de collectie Kemper. Dit anonieme handschrift bevat honderden uittreksels en passages uit archivalia met betrekking tot Gouda en de directe omgeving. De titelpagina van dit handschrift bestaat uit een gewassen pentekening; een detail hiervan is achterop het omslag van dit tijdschrift afgebeeld.

